

ΓΕΝΕΣΙΑ

ΓΕΝΕΣΙΑ
Tanulmányok Bollók János
emlékére

szerkesztette

HORVÁTH LÁSZLÓ, LACZKÓ KRISZTINA, MAYER GYULA,
TAKÁCS LÁSZLÓ

Typotex • 2004

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
– Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

© A szerzők és a szerkesztők; Typotex 2004

ISBN 963 9548 24 3

Témakör: ókortudomány, oktatási segédkönyv

Adamik Béla

Romanizáció és hivatalos nyelvhasználat

Dolgozatomban annak a szakirodalomban sokat tárgyalt, bonyolult kérdésnek az árnyaltabb és pontosabb megválaszolásához szeretnék néhány megfontolással hozzájárulni, amely a következőképpen hangzik: a romanizációnak nevezett folyamat miért csak a Római Birodalomnak egy jól meghatározható részén, mégpedig a nyugati, illetve észak-balkáni területein vezetett latinizációhoz, majd az újlatin nyelvek kialakulásához, és a keleti, illetve dél-balkáni birodalomrészen a császárkorban miért nem jöttek létre latin anyanyelvű területek, noha a romanizáció, úgy tűnik, ezeket a vidékeket is áthatotta.

E bonyolult, de azért alapvonalaiban jól látott kérdéskomplexum legalább részleges megválaszolásához először a szintén sokat vitatott romanizáció fogalmát kell tisztáznunk. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy ahelyett, hogy terminológiai és tartalmi vitákba bonyolódnék,¹ egy olyan praktikus meghatározásra támaszkodhatok, amelyet Alföldy Géza fogalmazott meg a birodalom dunai provinciáinak romanizációja kapcsán, méghozzá általános érvénnyel. Meghatározása szerint *a romanizáció Róma uralmának biztosításán és a római életrendnek az előbbtől elválaszthatatlan kiterjedésén alapul, így romanizáció alatt kell érteniünk mind a katonai és politikai intézkedéseket, amelyekkel egy országot tartós ellenőrzés és integráció érdekében a római uralmi rendszerbe tagolnak, mind Róma civilizációs és kulturális befolyásának mindennemű célzott és spontán formáját.*²

¹Ezekhez vö. G. WOOLF: NP 10, 1122–1127. s.v. Romanisierung és W. SPICKERMANN, NP 10, 1121–1122 s.v. Romanisation. (NP = Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. 1–12/2, Stuttgart-Weimar 1996–2003.) Ez a tanulmány az OTKA F 037798 nyilvántartási számú programja segítségével jött létre.

²G. ALFÖLDY: Die Romanisierung in den Donauprovinzen Roms, in: Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für K. Christ, edd. P. KNEISSL–V. LOSEMAN, Darmstadt 1988, 1–21; 3.

A ROMANIZÁCIÓ ESZKÖZEI

Alföldy a romanizáció több eszközét különbözteti meg, amelyek – megfogalmazása szerint – területről területre eltérő mértékben, formában és eredménnyel kerülhettek bevetésre. Ezek az eszközök a következők voltak:³ 1. Infrastruktúra létrehozása az uralom biztosítása és a népesség katonai-politikai ellenőrzése céljából, mégpedig utak, katonai támaszpontok és igazgatási központok kiépítése révén. 2. A kolonizáció spontán és tervszerű formái, különösen *coloniák* alapítása. 3. A *civitates (peregrinae)* újjászervezése, ami abban állt, hogy a római uralom előtti törzsi szervezeteket a rómaiak, amennyiben erre nem kényszerültek rá, nem oszlatták fel, hanem érintetlenül hagyták, és a helyi közigazgatást a törzsi arisztokráciára építették. 4. A helyi népesség kezdetben kényszerre, majd önkéntességre épülő besorozása a segédcsoportokba és a flottához. 5. A fontos privilégiumokkal járó római polgárjog adományozása egyéneknek, közösségeknek vagy legalábbis felső rétegűeknek. 6. Az urbanizációs folyamat, amely *coloniák* alapításán túl a Duna-vidéken elsősorban a már létező települések *municipiumi* rangra emelését jelentette. A római életrend meggyökereztetése révén ugyanis a városok garantálták a katonai jelenlétén túlmutató romanizációt.

Ez az eszközrendszer lehetővé tette a római modellek szerinti spontán fejlődést, hiszen – mint Alföldy Géza hangsúlyozza – Róma célja nem az volt, hogy rákényszerítse alattvalóira a tradicionális római erényeket vagy a latin nyelvet, hanem sokkal inkább az, hogy kedvezményeket nyújtson azoknak, akik maguktól ismerték fel a római uralom és rend előnyeit, illetve hogy a helyi eliteket is erre a felismerésre készítse, valamint arra, hogy az ily módon romanizálódott helyi eliteket teljesen Róma szociopolitikai rendszerébe integrálja.⁴

Alföldy rámutat, hogy a Duna menti provinciákban a Kr. u. II–III. század fordulójára befejeződött⁵ romanizációs folyamat egészében nézve ebben a térségben elég erős volt ahhoz, hogy a korábbi politikai, társadalmi, gazdasági és ideológiai struktúrákat új struktúrákkal váltsa fel.⁶ A romanizációs folyamat egyik leglátványosabb eredménye Alföldy szerint az volt, hogy a latin néhány eldugott helytől eltekintve a térségben teljesen vagy nagymértékben háttérbe szorította a helyi nyelveket.⁷

³ ALFÖLDY, i. m. 10–15.

⁴ ALFÖLDY, i. m. 9. Vö. hasonló felfogásban HERMAN J., *Vulgáris latin*, 2003, 18.

⁵ Legalábbis a tekintetben, hogy az urbanizáció lezárult és a *Constitutio Antoniniana*val 212-ben minden addigi *peregrinus* csoport megkapta a polgárjogot, ALFÖLDY, i. m. 16.

⁶ ALFÖLDY, i. m. 18 sk.

⁷ ALFÖLDY, i. m. 16 sk.

A ROMANIZÁCIÓ ÉS ESZKÖZEI A BIRODALOM

KELETI FELÉBEN

De mi a helyzet a keleti birodalomrész romanizációjával? Beszélhetünk-e egyáltalán a keleti résszel kapcsolatban romanizációról, s ha igen, megjelentek-e ott is a romanizáció úgynevezett eszközei? Az első kérdést könnyű megválaszolni: köszönhetően a *romanizáció* terminus tág meghatározásának is, ma már sokkal inkább lehet és kell is beszélni romanizációról a birodalom keleti felében, mint korábban.⁸

Ami pedig a romanizáció úgynevezett eszközeinek megjelenését illeti, röviden a következő megállapításokat lehet tenni: 1. A rómaiak az úthálózattal összekötött katonai, közigazgatási infrastruktúrát a keleti provinciákban ugyanolyan mértékben kiépítették, mint a nyugati provinciákban.⁹ 2. Ugyanez vonatkozik a második helyen említett kolonizációra: a rómaiak a korai császárkorban legalább annyi *coloniát* létesítettek keleten, mint nyugaton, eltekintve természetesen Itáliától.¹⁰ 3. Ami a harmadik helyen említett *civitates* politikát illeti, tehát a római uralom előtti törzsi szervezetek érintetlenül hagyását és beépítését a római közigazgatásba, megállapítható, hogy e politika megfelelői a keleti provinciákban is kimutathatók. Találó példa a Kr. u. 46-ban provinciává tett Thracia, ahol a rómaiak a trák faluközösségekre (*kómai*, ill. *kómarchiai*) épülő hellénisztikus kori területi egységeket, a trák törzsek neveit viselő *stratégiákat* megtartották mint a provinciális közigazgatás alapegységeit, és vezetésükkel, azaz a *stratégos* tisztség ellátásával a trák arisztokrácia Rómához hű tagjait bízták meg.¹¹ 4. Ami a negyediként említett sorozást illeti, megállapítható, hogy ez keleten is a helyi népességen alapult, és nemcsak az auxiliáris csapatok, hanem Hadrianustól kezdve a legiók esetében is.¹² 5. A *római polgárjog* adományozása egyének és közösségek

⁸Vö. WOOLF, i. m. 1126. Említésre érdemes, hogy S. MITCHELL: OCD 1321–1322. s.v. Romanization II. In the East (OCD = The Oxford Classical Dictionary, Oxford–New York 31996) a keleti birodalomrésszel kapcsolatban a következő romanizációs tényezőket sorolja fel: hadsereg, adminisztráció, polgárjog és jog, urbanizáció, nyelv, vallás és kultusz.

⁹Vö. NP 7, 11–14, s.v. Legio (2 térképpel); NP 12/2, 1134–59, s.v. Strassen V. Römisches Reich (6 térképpel).

¹⁰Vö. NP 3, 76–85, s.v. Coloniae (3 térképpel, kül. 79–80. oldal térképe). Vö. még MITCHELL, OCD 1321 sk.

¹¹Vö. Ch. M. DANOV: Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels, ANRW 2, 7, 1 (1979), 21–185; kül. 146–150, továbbá NP 12/1, 477 és 482, s.v. Thracia és Thrakes etc. A hellénisztikus területi közigazgatás (*nomosok*, *epistrategia* stb.) megtartásához a római kori Egyiptomban vö. NP 11, 1039–1040, s.v. Strategos.

¹²Vö. J. KAIMIO: The Romans and the Greek Language, Helsinki 1979, 154 további irodalommal, ill. Római történeti kézikönyv, szerk. NÉMETH Gy., Budapest 2001, 70, s.v. auxilia és 304, s.v.

vagy legalábbis vezető rétegük részére a keleti provinciákban is magától értetődő, állandóan zajló és Claudiustól kezdve egyre tömegesebbé váló folyamat volt, amely a Flaviusok és utódaik alatt teljesedett ki, és 212-ben a *Constitutio Antoniniana* révén zárult le.¹³ Jellemző, hogy Aelius Aristeides a Kr. u. II. század első felében híres Róma-beszédében kijelenthette: a *civitas Romana* nagyvonalú adományozása tekintetében nincsen földrajzi különbség az *Imperium Romanum*ban, különösen nincsen Európa és Ázsia, tehát a birodalom nyugati és keleti fele között.¹⁴ 6. Ami pedig az utolsó helyen említett *urbanizációt* illeti, vitán felül áll, hogy keleten az urbanizáció kiterjedtebb és nagyobb hagyományokkal rendelkezett, mint nyugaton. A római uralom és a provinciális adminisztráció mindenütt az autonóm városok hálózatára támaszkodott,¹⁵ de míg nyugaton a *coloniák* és a *municipiumok* alkották ezt a hálót, addig keleten a *coloniák* és a *polisok*; ez utóbbiak – bár görög alkotmányú és intézményű városok voltak – létüket közvetlenül a római felügyeletnek köszönhették.¹⁶ Amit nyugaton a municipalizáció jelentett, az keleten nagyrészt a római *polisalapítások*ban testesült meg.¹⁷

Láthatjuk tehát, hogy mindazok a romanizációs faktorok, eszközök, amelyeket Alföldy általános érvénnyel lajstromba vesz, kisebb-nagyobb eltérésekkel ke-

legio.

¹³ALFÖLDY G: Római társadalomtörténet, Budapest 1996, 70.

¹⁴Arist. *Or.* 26,59–60, kül. 60: καὶ οὕτε θάλαττα διείργει τὸ μὴ εἶναι πολίτην οὕτε πλῆθος τὰς ἐν μέσῳ χώρας, οὐδ' Ἀσία καὶ Εὐρώπη διήρηται ἐνταῦθα· πρόκειται δ' ἐν μέσῳ πᾶσι πάντα, vö. Aelius Aristeidés. Róma magasztalása. Fordítás és kísérő tanulmányok, ford., jegyz. stb. SZLÁVIK G., Budapest 2001, 48 (= ²2002, 50). Arist. *Or.* 26,64-ből is kiderül, hogy ez időben már a legtöbb *polis* helyi elitje megkapta a római polgárjogot.

¹⁵Vö. MITCHELL, OCD 1321. ALFÖLDY, i. m. 4 hangsúlyozza, hogy Kisázsiaiban megkönnyítette a római uralom megszilárdulását, hogy Róma ott városi struktúrákra talált, és e városok felső rétegei nem sokban különböztek a nyugati megfelelőiktől.

¹⁶Vö. MITCHELL, OCD 1321. E polisokra támaszkodó keleti urbanizációs politika a szakirodalomban meggyökeresedett állásponttal szemben, miszerint a római császárok a görög keleten teljesen mellőzték a municipiummá emelést, lásd PWRE 31, 600, (PWRE = Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1894–1972), KP 3, 1468. (KP = Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. 1–5, Stuttgart 1964–1975), NP 8, 477, nem jelentette a municipiumok teljes mellőzését. Municipiumi rangra emelték például Stobi városát Macedonia provincia északi részén, valószínűleg 69-ben, amely már Augustus alatt *Oppidum Civium Romanorum* címet kapott (vö. KP 5, 379, NP 11, 1010), Koila városa pedig a thrák Chersonnésoson, tehát Thracia provinciában Hadrianus alatt lett municipium, vö. PWRE 21, 1048–1049, s.v. Koila 3, és AnnEpig 1924, 82.

¹⁷Ahol gyengén urbanizált területek voltak, mint például Thrákia és Kis-Ázsia bizonyos részein, ott maga a római kormányzat hozott létre szép számban polisokat, MITCHELL, OCD 1321, például Trajanus alapította Marcianopolist és Nikopolist Thráciában, Hadrianus Hadrianopolist Thraciában, Hadrianit és Hadrianeiót Mysiában.

leten is megvoltak,¹⁸ itt is kifejthették hatásukat, de mint közismert, mégsem vezettek, vezethettek el a romanizáció legfelsőbb fokához, a latinizációhoz, a helyi népesség nyelvcserejéhez. Ebből következően ezek az eszközök csak akkor fejthették ki hatásukat a latinizáció irányába, ha egy náluk sokkal alapvetőbb feltétel, átfogó körülmény érvényesült. Hogy ez mi volt, az rögtön kiderül, ha megválaszoljuk a következő kérdéseket: milyen nyelvi köntösben jelent meg keleten a római ideológia, milyen nyelven keresztül érvényesülhetett Róma presztízse és felszívó hatása, s milyen nyelve(ke)n lehetett megélni a római identitást? Véleményem szerint Róma presztízse nyelvi szempontból legkézenfekvőbben a hivatalos nyelvhasználatban, kommunikációban nyilvánulhatott meg – gondoljunk csak a hivatalos dokumentumok tömeges felírtos közzétételére –, ezért a következőkben azt szeretném vázlatosan bemutatni, hogy milyen is volt a Római Birodalom hivatalos nyelvhasználati rendszere, különösen a birodalom keleti felében a Kr. u. I–II. században, amikor a romanizáció fő folyamatai nyugaton lezajlottak. Hiszen általános szociolingvisztikai megfontolások és párhuzamok is javasolják azt a feltételezést, hogy a romanizációs folyamat nyelvi részének, a latinizációnak beindulása vagy elmaradása és a birodalom hivatalos nyelvhasználati rendszere között valamiféle összefüggésnek kell lennie.¹⁹

A BIRODALOM HIVATALOS NYELVHASZNÁLATA

Erre az összefüggésre eddig azért nem derült igazából fény, mert a szakirodalom egy részében mindmáig makacsul tartja magát az az – elsősorban G. Reichenkron könyve révén elterjedt – elavult nézet, hogy a Római Birodalomnak *egyetlen* hivatalos nyelve volt, a latin, a birodalmi adminisztráció keleten is latin nyelvű volt, s a magistratusok keleten is csak a latin nyelvet használták.²⁰ Még az Oxford Classical Dictionary kiváló *Romanization* szócikkének a birodalom keleti felére vonatkozó részében is azt olvashatjuk, hogy *latin volt a hadsereg, az adminisztráció*

¹⁸Lényegében erre lehet következtetni Aristeidész kijelentéseiből is: szerinte nincsen különbség Nyugat és Kelet között sem a polgárjog adományozásában (59–64), sem a hadsereg és toborzás tekintetében (75–78), sem az urbanizáció tekintetében (93–95), sem az infrastruktúra (utak, hidak) tekintetében (101) és a helyi vezetőrétegekre való támaszkodás tekintetében sem (64–65), vö. SZLÁVIK, i. m. 48 sk., 51 sk., 56.

¹⁹Erre a valószínű összefüggésre már ΚΑΙΜΙΟ, i. m. 110 felfigyelt, és tervbe is vette, hogy egy későbbi tanulmányban részletesen foglalkozik a kérdéssel, de erre sajnos nem került sor. Ilyen összefüggésre V. BUBENIK, *Hellenistic and Roman Greece as a Sociolinguistic Area*, Amsterdam 1989, 298 az epigonok hellénisztikus birodalmainak és a görög nyelv hellénisztikus kori elterjedésével kapcsolatban mutatott rá.

²⁰Vö. G. REICHENKRON, *Historische Latein-Altromanische Grammatik* 1, 1965, 176.

és a jog nyelve.²¹ Mint látni fogjuk, ez a megállapítás csak részben igaz, legkevésbé az adminisztrációra. A hivatalos latin egynyelvűség téves teóriája egyesítve, illetve szembesítve a birodalom szemmel látható kétnyelvűségének tényével szülte azt a ma hasonlóképpen népszerű, ugyanakkor szintén kifogásolható felfogást, amely szerint – G. Dagron megfogalmazásában – a birodalom két fő nyelvének egymáshoz való viszonyát úgy jellemezhetjük, hogy a latin volt a *batalom* nyelve, míg a görög a *kultúráé*.²² Viszont ez a megfogalmazás helyesen utal arra a tényre, hogy a birodalomban csak két presztízsnyelvnek volt létjogosultsága: a latinnak és a görögnek. Mourgues szemléletes példával igazolja, hogy ezen a két nyelven kívül más nyelvet nem ismertek el a rómaiak presztízsnyelvként: Petronius Satyriconjában Trimalchio így fitogtatja műveltségét: *három könyvtáram van: egy görög és egy latin* (Petr. Sat. 48,4: *tres bibliothecas habeo, unam Graecam, alteram Latinam*). És a harmadik milyen volt? Az nem érdekes, mert mint Mourgues hangsúlyozza, a többi nyelvnek tulajdonképpen nincs joga a létezéshez, hiszen a birodalom görög–római jellegű.²³

De ez a görög–latin kétnyelvűség nemcsak a kultúrát jellemezte, hanem a hivatalos nyelvhasználatot is. A szakirodalomban korábban is találhattunk arra vonatkozó megállapításokat, hogy a görög nyelv a keleti birodalomrészben szerepet kapott a hivatalos életben, főképp az adminisztrációban, de ezt a használatot egyesek *alkalminak, kivételesnek, sőt rendellenesnek* minősítették.²⁴ Másrészt meg

²¹MITCHELL, OCD 1322.

²²Vö. G. DAGRON: Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'État, RH 241, 1969, 23–56; 25. A Dagrontól hivatkozott Themistios- (*Or.* 6,71) és Libanios- (*Ep.* 668) helyekből nyilvánvaló, hogy a görög értelmiség egy része a IV. században a két nyelv egymáshoz való viszonyát tényleg így ítélte és élte meg a latin nyelvnek a keleti birodalomrész hivatalos nyelvhasználatában tapasztalható korabeli dominanciája miatt, egy ilyen funkcionális felosztás visszavetítése a principátus korára azonban indokolatlan és anakronisztikus.

²³J.-L. MOURGUES: Écrire en deux langues: bilinguisme et pratique de chancellerie sous le Haut-Empire Romaine, DHA 21, 1995, 105–129; 106. A csak a latin és a görög nyelvet „emberszámba” vevő római társadalomban a helyi nyelvekkel szemben tanúsított közönyt, és e nyelvek szinte teljes mellőzését hangsúlyozta H. I. MARROU: Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum, München 1977, 470; M. DUBUISSON, Y a-t-il une politique linguistique romaine?, Ktéma 7, 1982, 187–210; 209; és J. N. ADAMS: Bilingualism and the Latin Language, Cambridge 2003, 757 sk. is, aki rámutat, hogy egyfajta kivételt csak Egyiptom képezett, ahol a rómaiak hieroglif feliratokat is állítottak császáraik tiszteletére.

²⁴Vö. J. VOGT: Reichsbildung und Sprachgemeinschaft in der römischen Republik, Saeculum 26, 1975, 1–12; 10 (*gelegentlich*), és B. ROCHETTE: Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'Empire romain, Bruxelles 1997, 84 sk. és 95 (*depit de la règle*). A *kivételes* terminus használatának csak a többi, a birodalomban beszélt, de hivatalos szempontból figyelmen kívül hagyott nyelvvvel összehasonlítva van

kell említenünk, hogy voltak és vannak olyan tanulmányok, amelyek azt az álláspontot képviselték, illetve képviselik, hogy a görög nyelv a latin mellett a keleti provinciákban teljes mértékben érvényesült mint hivatalos nyelv.²⁵

A BILATERÁLIS UNILINGVALIZMUS

De mit jelent ez a tömör megfogalmazás, ha a keleti provinciák hivatalos nyelvhasználatát alaposabban és az egész birodalom hivatalos kommunikációs rendszerébe helyezve vesszük görcsű alá? A birodalom hivatalos, különösen az adminisztrációval kapcsolatos nyelvhasználati rendszerét Kaimio alapvető kutatási eredményeire támaszkodva a következőképpen jellemezhetjük. Ami a hivatalos dokumentumok keleti provinciákbeli publikációját illeti a késő köztársaságkorban és a principátus első két százada idején – tehát abban az időszakban, amely döntő volt a romanizációs folyamat szempontjából –, a következő szabályszerűségek figyelhetők meg: 1. a római senatusnak azokat a határozatait, illetve a császároknak és a római magistratusoknak azokat a leveleit, *edictumait* és *rescriptumait*,²⁶ amelyek a görög közösségekre vonatkoztak – legyen az város, városszövetség, tartomány vagy tartományi gyűlés –, kevés kivételtől eltekintve görögül tették közzé.²⁷ A hivatalos dokumentumok bilingvis publikálása ritka és kivételes volt, egy ilyen, igaz látványos kivételt képezett a *Res Gestae Divi Augusti* kiadása.²⁸

létjogosultsága, ahogy KAIMIO, i. m. 320 használja (*exceptional position*).

²⁵Vö. H. PETERSMANN: Die Urbanisierung des römischen Reiches im Lichte der lateinischen Sprache, *Gymnasium* 96, 1989, 406–428; 409 sk., V. BINDER, NP 5, 311 sk., s.v. Hellenisierung, ADAMS, i. m. 757 sk. Hasonló felfogásban HERMAN, i. m. 18.

²⁶A Digestában hagyományozott görög rescriptumokhoz, vö. ADAMIK B.: A Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetéhez. A latin nyelv keleti dominanciájának okai a dominatus korában, *AntTan* 44, 2000, 199–212; 201. KAIMIO, i. m. 120 hangsúlyozza: az a jelenség, hogy a latinul publikált Digestában ezeket a rescriptumokat görögül idézik, igazolja, hogy ezeknek nem volt latin eredetjük, s ez a tény növeli fontosságukat a mi szempontunkból, hiszen a feliratos görög rendeleteknél latin eredeti létezése nem mindig zárható ki, így például a keletre vonatkozó senatusi határozatoknál.

²⁷Vagy eleve görögül íródtak, vagy ha Rómában latinul készültek, görögre fordítva publikálták őket, vö. KAIMIO, i. m. 129.

²⁸Vö. KAIMIO, i. m. 319, és 75: a görög keletre vonatkozó köztársaságkori és Augustus-kori római dokumentumok gyűjteményének (R. K. SHERK: Roman Documents from the Greek East, Baltimore 1969) hetvenhét olyan felirata közül, melyek a keleti mediterráneumban keletkeztek, mindössze három bilingvis (latin–görög), a többi görög nyelvű, ami azt mutatja, hogy a görög közösségek csak görög nyelven kapták meg ezeket a szövegeket. S. MITCHELL: Requisitioned Transport in the Roman Empire: a New Inscription from Pisidia, *JRS* 66, 1976, 106–131; 110 is rámutat, hogy a *Res Gestae*-n kívül bármekkora hosszúságú bilingvis feliratok szokatlanak számítanak a Római Birodalomban.

Nagy jelentőségűnek ítéelhetjük, hogy a keleti tartományok autonóm városaiban, a *polis*okban a városi közigazgatás (publikációs) nyelve kizárólag görög volt, még abban az esetben is, ha ezeket a *polis*okat római császárok alapították, vagy ha némelyikük később *colonia* rangot kapott, így például Palmyra.²⁹ Latin nyelvű városi közigazgatási dokumentumok *csak* a római kolóniákból mutathatók ki. 2. A keleti görög tartományokban a latin nyelv használata az adminisztrációt tekintve a következő területekre szorítkozott: a) a központi kormányzat és a római magistratusok közötti kapcsolattartásra, b) a római magistratusok és a római kolóniák közötti kommunikációra és c) a római kolóniákon belüli városi közigazgatásra.³⁰ Ezeket a viszonyokat próbáltuk meg a sematikus 1. a) ábrával illusztrálni (túldalon).

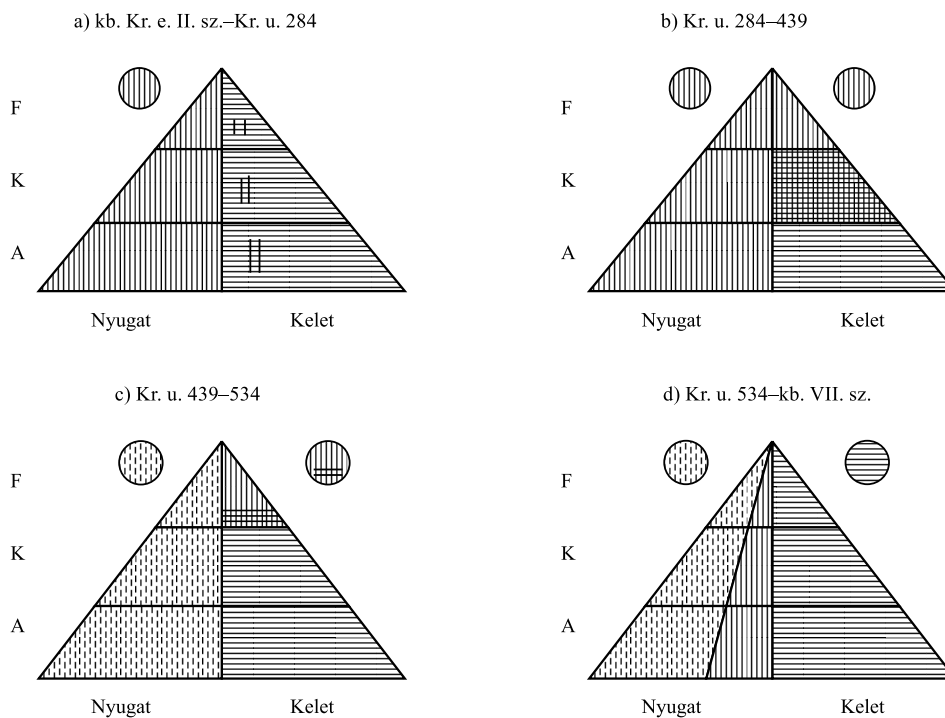
Látható tehát, hogy a latin nyelv keleten elsősorban egyfajta „belső” használatban kapott szerepet,³¹ míg „kifelé” a római közigazgatás minden szinten görög nyelven jelent meg.³² A feliratos dokumentumokon időről időre sporadiku-

²⁹Vö. B. LEVICK: The Latin Inscriptions of Asia Minor, Acta colloquii epigraphici Latini Helsinki 3–6. sept. 1991 habiti, edd. H. SOLIN et al, Helsinki 1995, 393–402; 397 sk. a Hadrianustól Mysiában alapított Hadrianihoz és Hadrianeiahoz. Palmyrához vö. F. MILLAR: Latin in the Epigraphy of the Roman East, in: SOLIN, i. m. 403–419; 409.

³⁰Bizonyos mértékben a római polgárokkal kapcsolatos ügyintézésre is, vö. KAIMIO, i. m. 129. A római kolóniákon belüli használatához vö. LEVICK, i. m. 394 sk.

³¹E „belső” használaton túlmenően a latin nyelv feliratos alkalmazása Asia Minorban többnyire latin anyanyelvű beszélők, katonák, veteránok, civil földbirtokosok és üzletemberek stb. jelenlétére vezethető vissza, vö. LEVICK, i. m. 395, 401. Igen hasonló a helyzet Macedonia és Achaia provinciákban is, vö. A. RIZAKIS: Le grec face au latin. Le paysage linguistique dans la peninsule balkanique sous l’empire, in: SOLIN, i. m. 373–391; 387.

³²Vö. MOURGUES, i. m. 110. Még bilinguis publikálású rendelet esetében is kimutatható olykor, hogy a latin változat elsősorban a hivataltársaknak készült, LEVICK, i. m. 395 sk. Keleten még a hadsereg is görögül érintkezett a helyi hivatalnokokkal és a polgári lakossággal, sőt a görög nyelv a hadsereg belső és egyben alsó szintű adminisztrációjában is jelentős szerepet játszott; a latin csak a hadsereg magasabb szintű adminisztrációjában és a felettes szférával (pl. a császárral) történő kapcsolattartásban volt domináns, vö. KAIMIO, i. m. 153 skk. és ADAMS, i. m. 599 skk. A jog területén a latin dominánsabb szerepet töltött be, elsősorban a római polgárjoggal kapcsolatos dokumentumok nyelvhasználatában, annak ellenére, hogy a törvények publikálásában és a *iurisdictio*ban a görög nyelv a latinnal egyenrangú volt. A végrendeleteknél azonban a katonáknak Kr. u. 150-től, a római polgárjogúaknak pedig Severus Alexander uralkodásától (222–235) fogva megengedték a görög nyelv használatát is, vö. KAIMIO, i. m. 143 skk., ill. 153 skk., ill. ADAMS, i. m. 563 sk., aki rámutat, hogy Egyiptomban néhány esetben kimutatható, hogy latin dokumentumokat görögül iktattak (például egy bizonyos Herennia Gemellea születési igazolását Kr. u. 128-ból), amiből az következik, hogy egyes hivatalok belső nyelvhasználatában a görög is nagy szerepet játszott.

Jelmagyarázat: ○ = főváros; ▨ = latin; ▩ = görög; ▧ = elvesztett területek;
 F = „felső” (birodalmi), K = „középső” (provinciális), A = „alsó fokú” (lokális) közigazgatás.
 Ezeknél a sematikus ábráknál figyelembe kell venni, hogy a 284 előtti területi közigazgatás szintjei nem fedik teljesen a dominatus kori szinteket.

san felbukkanó latin nyelv használatának inkább csak szimbolikus okai voltak.³³ A keleti provinciák adminisztrációjában azért tölthetett be a görög ilyen jelentős szerepet,³⁴ mert a görög nyelv már a római uralom előtt a mediterráneum nemzetközi presztízsnnyelvévé vált, a keleti hellénisztikus monarchiák a diplomáciában és a közigazgatásban ezt használták minden szinten.³⁵ A rómaiak ezekkel a keleti hellénisztikus monarchiákkal történő diplomáciai érintkezéseik során a

³³Vö. ADAMS, i. m. 545 skk., 758.

³⁴ROCHETTE, i. m. 334 is hangsúlyozza, hogy a keleti provinciákban a principátus korában a görög maradt az adminisztráció nyelve; a 338, 33. jegyzetben pedig teljesen osztja Schwyzer nézetét: *Die Antike kannte nicht eine Weltsprache, sondern deren zwei, die nebeneinander stehen, im ganzen ja gleichberechtigt*, E. SCHWYZER: *Die Weltsprachen des Altertums in ihrer geschichtlichen Stellung*, Berlin 1902, 6.

³⁵Vö. BUBENIK, i. m. 55 sk.

görög nyelvet voltak kénytelenek használni, így amikor a növekvő Római Birodalom a keleti, hellénisztikus birodalmakat magába olvasztotta, több esetben végrendeleti úton jutva ezen országok feletti fennhatósághoz (pl. Cyréné, Pergamon), a görög nyelvet is mintegy örökbe kapta, és megtartotta a közigazgatásban. E nyelvi politika elfogadtatása Rómában nyilván nem jelentett gondot, hiszen a görög nyelv mint egy csodált kultúra hordozója Róma vezető rétegeiben mindenkor rendkívüli presztízzsel rendelkezett: a római elit a latin és a görög nyelvet szerette együtt *uterque sermo noster*nek vagy *utraque linguá*nak nevezni.³⁶ A keleti közigazgatás „kifelé” irányuló görög nyelvűségének fenntartásában továbbá bizonyára az a politikai magatartás is szerepet játszott, hogy a görög keleten Róma mint hellénisztikus birodalom jelenjék meg, így fogadtatva el magát a keleti mediterráneum urának.³⁷

Ez a politika dichotómiát eredményezett a késő köztársaság- és principátus kori birodalmi adminisztrációban, ami azt jelenti, hogy a birodalmat nyelvhasználat szempontjából latin és görög részre osztották fel. A nyelvválasztás nem a beszélők anyanyelvétől függött, hanem területiális alapú volt, ezért ezt az elvet, illetve gyakorlatot Kaimio *bilaterális unilingvalizmus*nak nevezte el.³⁸ A dichotómia intézményesülésére utal, hogy Claudius uralkodásától fogva a birodalmi kancellária egyik legfontosabb részlegét, a kimenő iratokkal, rendeletekkel, jogi döntésekkel foglalkozó *ab epistulis* hivatalt *ab epistulis Graecis* és *ab epistulis Latinis* hivatalokra osztották fel.³⁹ Feltételezhetően ez a claudiusi kettéosztás motiválta az ifjú Nerót, hogy mint trónörökös Kr. u. 53-ban a senatusban Claudius jelen-

³⁶Vö. Horatius Maecenasról *Carm.* 3,8 *docte sermones utriusque linguae*. Suetonius szerint Claudius így szólt egy görögül és latinul is társalogni tudó barbárhoz (*Claud.* 42): *cum utroque sermone nostro sis paratus*.

³⁷Vö. MOURGUES, i. m. 129. Ez a politika magyarázza azt is, hogy Egyiptomban a rómaiak uralkodóikat fáraókként jelenítették meg, hiszen már a Ptolemaiosok is így jártak el, vö. ADAMS, i. m. 758.

³⁸KAIMIO, i. m. 129, 319 sk. Ez a területiális felosztás a birodalom nyugati és keleti felének fokozatos összeérése révén szükségszerűen hivatalos nyelvi határvonal létrejöttéhez vezetett: Afrikában ez egybesett a „görög” *Cyrene* és a „latin” *Africa* provinciák közti határral, a Balkánon pedig lényegében azonos volt a „latin” *Illyricum superius* (a későbbi *Dalmatia*) és a „görög” *Macedonia* provinciák, illetve a „latin” *Moesia* és a „görög” *Thracia* provinciák közti határvonallal, vö. B. GEROV: Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel, *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8–10. April 1974*, edd. G. NEUMANN–J. UNTERMANN, Köln–Bonn 1980, 147–165, és KAIMIO, i. m. 86 skk.

³⁹KAIMIO, i. m. 117, 319 sk., MOURGUES, i. m. 106, 128, és KP 2, 327 sk. A hivatal munkakörét jól leírja a IV. század végéről származó *Notitia Dignitatum* (ed. Seeck), Oriens 19,4: *Magister epistolarum Graecarum eas epistolas, quae Graece emitti solent, aut ipse dictat aut Latine dictatas transfert in Graecum*.

létében görögül tartsa meg beszédét Rhodos és Ilion és latinul Bononia érdekében.⁴⁰

Ezt a principátus kori császárok számára minden bizonnyal természetes és magától értetődő dichotómiát⁴¹ a rómaiak tudatos nyelvpolitikával támogatták és mélyítették el, amennyiben a birodalom nyugati részében mindenütt, még a korábban hellénizálódott területeken is a latin hivatalos használatát támogatták és valósították meg, keleten pedig a görög hivatalos használatát preferálták.⁴² E politika eredménye megfogható *Sicilia* provincia esetében, amelyet, mint a hivatalos feliratok nyelvváltása mutatja, Augustus uralma alatt átsoroltak a görög szférából a latinba.⁴³ Keleten viszont ugyanez a politika a görög használatát támogatta, ami tetten érhető például a római császárok *polis*alapítási politikájában. Ezek a polisok még abban az esetben is görög nyelvűek voltak hivatalos nyelvhasználatukat illetően, ha lakosságuknak csak a kisebbik része tartozott a görög anyanyelvűek közé, amíg a többség nagy valószínűséggel latin anyanyelvű volt, mint például a Traianus császártól Thracia északi részén Kr. u. 102-ben alapított Marcianopolisban és Nicopolisban.⁴⁴

A bilaterális unilingvizmus hatásait nyilvánvalóan felerősítette az a tényező is, hogy ez a nyelvi dichotómia az oktatásban is szinte minden szinten érvényesült: a birodalmat sűrűn behálózó (hellénisztikus eredetű) iskolarendszer nyelve nyugaton már a principátus kezdetére a latin lett, míg keleten a görög maradt, ami azt eredményezte, hogy a dominátus korára a hellénisztikus római képzés egykori egysége végképp megszűnt, és ettől kezdve két egymástól világosan elkülönülő kultúráról beszélhetünk: a latin Nyugatról és a görög Keletről.⁴⁵ Keleten még a rómaiktól a III. században meghonosított jogi szakoktatás nyelve is idővel görög lett, legalábbis Berytusban a IV. században, s ha figyelembe vesszük, hogy az iskolahálózat a dominátus korában a közigazgatás utánpótlását is szolgálta,⁴⁶ a bilaterális unilingvizmus tradíciójának további elmélyítése az iskolahálózat részéről vitathatatlan.

⁴⁰Suet, *Nero* 7,2: *exin patri gratias in senatu egit. apud eundem consulem pro Bononiensibus Latine, pro Rhodis atque Iliensibus Graece uerba fecit*, vö. KAIMIO, i. m. 107.

⁴¹Amely annyira szilárdnak bizonyult, hogy azt az egyes császárok személyes nyelvi attitűdje csak nagyon kis mértékben tudta befolyásolni, vö. KAIMIO, i. m. 130–143.

⁴²Vö. KAIMIO, i. m. 326 skk.

⁴³Vö. KAIMIO, i. m. 68–74, és 112–114. Kaimio i. h. szerint valószínűleg ennek az átsorolásnak köszönhető, hogy Magna Graeciában Augustus korára megritkulnak, majd Claudius uralkodása alatt eltűnnek a görög nyelvű pénzfeliratok.

⁴⁴KAIMIO, i. m. 89. Vö. GEROV, i. m. 159–163.

⁴⁵MARROU, i. m. 461 sk., 473, és 479.

⁴⁶MARROU, i. m. 475, 537 sk. és 567 sk.

Ugyanakkor a bilaterális unilingvalizmus elvének és gyakorlatának tudatos alkalmazása a birodalmi közigazgatásban a II. század második felétől, de főképp a III. században egyre inkább háttérbe szorult, és a dominátus korában szinte teljesen eltűnik, amely így keleten túlnyomóan latin nyelvűvé vált;⁴⁷ ezt a folyamatot szemlélteti a fenti 1. b) ábra. Ahogy azonban ugyanez, valamint az 1. c) és d) ábrák is illusztrálják, lokális szinten a bilaterális unilingvalizmus gyakorlata szilárd tradícióként élt tovább, sőt még ki is teljesedett, hiszen a IV. században még a keleti római *coloniák* is áttértek a görög nyelvre a hivatalos használatban.⁴⁸

A felső, birodalmi közigazgatásban a *bilaterális unilingvalizmust* Iustinianus császár vezette be újra (Afrika 534-es visszahódítását követően), következetesen érvényesítve a principátus kori gyakorlatot, főképpen törvényei publikálásában [vö. 1. d) ábra].⁴⁹ Jellemző, hogy a *bilaterális unilingvalizmusra* Iustinianus úgy hivatkozhatott, mint egy magától értetődő gyakorlatra a helyi közigazgatásban: (*Liber Mandatorum*) *qui subter quidem per utramque linguam adnexus est, ut detur administrationibus nostris secundum locorum qualitatem, in quibus Romana vel Graeca lingua frequentatur.*⁵⁰

A BILATERÁLIS UNILINGVALIZMUS ÉS A ROMANIZÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSE

Látható tehát, hogy a Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának területiális kettéosztottsága milyen mélyreható volt, és nyilvánvaló, hogy jelentős következményekkel is járt. Ilyen például az, hogy a birodalom nyugati részében mindenhol a latin lett a presztízsnyelv, még a korábban hellénizált területeken is, keleten azonban a görög maradt meg ugyanebben a pozícióban, illetőleg a római kolóniákban is ez vált presztízsnyelvvé. Ebből következett, hogy a római identitás⁵¹ nyelvi kifejeződésének nyugaton a latin, keleten a görög vagy a görög nyelv *is* eszköze lett. Keleten tehát egy görög anyanyelvű római polgár görög

⁴⁷ Ez leginkább abban nyilvánult meg, hogy ebben a korban egyre több dokumentumot publikáltak keleten latinul, míg a dominatus korában ebből szinte gyakorlat nem lesz, vö. KAIMIO, i. m. 85, 121, 320; ill. ROCHETTE, i. m. 334 skk. és ADAMIK, i. m. 203 skk.

⁴⁸ Vö. GEROV, i. m. 147 skk. és ADAMIK B.: A Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetéhez. A iustinianusi reform, AntTan 45, 2001, 177–188; 178, ahol a görög nyelv újbóli térnyerése a közigazgatás felső szintjein és a jog világában a IV. század végétől kezdve is bemutatásra kerül.

⁴⁹ ADAMIK, i. m. 186 sk.

⁵⁰ Vö. Nov. 17 (*Liber Mandatorum*; Kr. u. 535) latin változatának bevezetését.

⁵¹ Ez az identitástudat a római polgárjog 212-es kiterjesztése révén, amely a birodalom teljes szabad jogállású lakosaira vonatkozott, már a birodalom minden polgárát jellemezte.

nyelven is megélhette rómaiságát. Ebből a szempontból félrevezetőnek tarthatjuk azt a felfogást, amely Róma keleti provinciáival kapcsolatban hellénizációról beszél, holott helyesebb lenne görög nyelvű romanizációról szólni.⁵² Ez a felállás azt eredményezte, hogy Róma felszívó, asszimiláló hatása nyugaton latin nyelven,⁵³ keleten görög nyelven vagy azon keresztül is érvényesülhetett, így a keletre került latin anyanyelvű egyéneket és közösségeket, illetve ugyanígy a nyugaton élő görögöket semmi sem motiválta, hogy nyelvi elkülönülésre törekedjenek másnyelvű környezetüktől. Ezzel magyarázható az a tény, hogy a keleti, görög közigazgatású provinciákban alapított római coloniák latin anyanyelvű lakossága többnyire már a Kr. u. II. századra a görög többséghez asszimilálódott.⁵⁴ A nyugati területek nyelvi romanizációja is ennek köszönhetően zajlott le viszonylag gyorsan.⁵⁵ Nyugaton még az egykori hellénizált területeken, például *Siciliában*

⁵² Így válik érthetővé, hogy Bizáncban a ῥωμαίξειν ige idővel a „görögül beszélni” jelentést vette fel (például Anna Komnena, *Alexias* 7,8,3), és a ῥωμαίος < *ῥωμαῖος a görög nyelvben mindmáig a görög anyanyelvű embert jelöli, vö. J. KRAMER: Die Sprachbezeichnungen Latinus und Romanus im Lateinischen und Romanischen, Berlin 1998, 92 skk.; H. ΜΙΧΑΪΣΚΟΥ: La lingua latina e la lingua greca nell'imperio Bizantino, A&R 18, 1973, 144–153, 150; és ADAMIK, 2001 187 sk.

⁵³ A sűrű iskolahálózat fontosságát a nyugaton lezajló romanizációs folyamatban már MARROU, i. m. 537 sk. hangsúlyozta.

⁵⁴ A IV. században pedig a hivatalos használatban is a görög nyelvre tértek át, vö. GEROV, i. m. 147 skk., és ADAMIK, 2001, 178, 5. jegyz. további irodalommal.

⁵⁵ Dolgozatunk problémafelvetéséből annak a kérdésnek a megválaszolása is következne, hogy a keleti birodalomrészben miért nem alakulhatott ki a bilaterális unilingvizmus következményeképpen olyan széles görög nyelvterület, mint amekkora latin–román nyelvterület az ókor végére létrejött nyugaton. Mivel a Bolonyai Gábor kollégámtól felvetett kérdés részletes tárgyalására itt mód nincsen, csak a következőket jegyezném meg: 1. Noha a görög közösségek valószínűleg jobban elkülönültek a helyi népességtől, mint a rómaiak (lásd Alexandria), vitathatatlan, hogy a görög anyaországon kívül is jelentős görög anyanyelvű területek jöttek létre a Római Birodalom keleti felében, például Kis-Ázsiában, Egyiptomban (itt elsősorban a városokban). 2. A görög nyelvterület radikális erózióját a középkorban először az arab hódítások és a VII. századtól az iszlám indította meg (Egyiptom, Syria, Palaestina stb. leszakításával), majd a török hódítások folytatták és mélyítették el ezt a folyamatot Kis-Ázsiában; a Balkánon, a nyelvi határtól délre lévő görög népet pedig a szláv népek honfoglalása (VII. századtól) szorította vissza a mai helyére, vö. V. BINDER, NP 5, 310–311, s.v. Hellenisierung és L. ZGUSTA: Die Rolle des Griechischen im römischen Kaiserreich, in: NEUMANN–UNTERMANN, i. m. 121–145, 135 skk. A dunai provinciákkal kapcsolatban ALFÖLDY, i. m. 21 szerint az a tény, hogy a térség nagy részében ma nem román nyelveken beszélnek, valószínűleg nem a romanizáció alacsony fokával vagy elégtelenségével magyarázható, hanem a népvándorlás kori nagy népi átrétegződésekkel, amely megakadályozta, hogy olyasfajta városi, nyelvi, kulturális kontinuitás jöjjön létre itt, mint Itáliában, Franciaországban és az Ibér-félszigeten; de nem is halt ki itt olyan hirtelen Róma öröksége, mint Észak-Afrikában, ahol a berber lakosság teljesen érintetlen maradt a római civilizációtól, és ahol az iszlám mindenféle kontinuitást radikálisan megszakított.

is megtörtént a latinizáció, igaz nem ilyen gyorsan és néhol csak az ókor végén lezárulva, de azért folyamatosan és feltartóztathatatlanul. Ennek a folyamatnak a végső oka nyilván e területnek a latin hivatalos nyelvhasználati övezetbe való, Augustus uralma alatt megtörtént átsorolásában ragadható meg.⁵⁶

Konklúzióként leszögezhetjük, hogy a nyelvi romanizáció és a birodalom hivatalos nyelvhasználati rendszere közötti szerves összefüggés nyilvánvaló, nem tagadható. Hogy a romanizáció úgynevezett eszközei nyugaton győzedelmeskedhettek, keleten viszont hatástalanok maradtak, az véleményem szerint nagymértékben a bilaterális unilingvizizmus egész ókoron át létező gyakorlatára vezethető vissza.

⁵⁶ΚΑΙΜΙΟ, i. m. 68, 320. ΚΑΙΜΙΟ, i. m. 112 sk. szerint az első pun háború végén megszerzett Szicíliaira másképp tekintettek a rómaiak, mint a görög Keletre, s valószínűleg ezzel magyarázható, hogy Cicerót bíráló érte, amiért a syrakusai senatusban görögül szólalt fel (*Verr.* 2,4,47). I. БИТТО: Latino e greco nella Sicilia imperiale e tardo antica: processi di acculturazione e loro incidenza, Magna Grezia e Sicilia. Stato degli studi e prospettive di ricerca, ed. M. BAGNASCO BARRA et al, Messina 1999, 483–493; 486 is hangsúlyozza, hogy a latin nyelv terjedését Szicíliában elősegítette annak hivatalos volta, mert az presztízzsel ruházta fel a nyelvet.

Tartalom

Köszöntő	7
<i>Licet et mihi praefari</i>	9
COMMILITONES	11
Borzsák István: <i>Gradus ad Paradisum recognoscendum</i>	13
Harmatta János: Egy avar fejedelem sírköve a Margitszigeten	19
Vekerdi József: Szent István Intelmei Bollók János fordításában	23
Szepessy Tibor: <i>Az Acta Xanthippae et Polyxena</i> és az apokrif apostolakták	27
Vajda László: Nyaktekercs és szerelmi varázslás	55
Thomas Köves-Zulauf: Venus Libitina: Szerelem és halál	71
Erich Woytek: <i>ne illis sanguinem nostrum largiantur...</i>	87
Bolyki János: Ne fizess rosszal a rosszért	97
Christine Harrauer: <i>Ám iszonyú pusztító vadságában Aiétés</i>	109
Tar Ibolya: A költemény mint hatóerő (Catullus 35. <i>carmen</i>)	123
Mayer Gyula: Janus Pannonius elégiáinak szöveghagyományához	131
Szovák Kornél: Egy kódex két tanulsága	145
Havas László: Caesar mint hódító Romulus	169
Havas Lászlóné: A latin mint szaknyelv oktatásának néhány kérdése	189
Dukkon Ágnes: Hónap- és évszakábrázolások a <i>Carmina Burana</i> verseiben	197
Bárczi Ildikó: <i>Tempus Perditum</i>	211
Gesztelyi Tamás: Idősebb Plinius a Mátyás kori Magyarországon	229
Takács Miklós: A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete	239

Farkas Zoltán: Béla-Alexios jegyessége	271
Cser András: A késő középkori didaktikus latin nyelvtanokról	281
Ósz Ferenc: Comenius utolsó művének magyar vonatkozásai	289
Frenyó Zoltán: Az asztrológiától a kereszténységig	303
Sarbak Gábor: Megjegyzések Gyöngyösi Gergely <i>Decalogus</i> ának klasszikus citátumaihoz	311
Dezső Tamás: Asszír katonai hírszerzés	321
Fehér Bence: Mérési hibás adatsorokból helyes végeredményt?	351
Krähling Edit: Fehér foltok a lírai költészet hagyományozásában	359
Gábor Ágnes: A Pythagoras-beszéd és kontextusa (<i>Ov. Met.</i> 15)	373
Thoroczkay Gábor: A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához	385
Kertész István: A sport integráló szerepe a hellénisztikus világban	393
Ritoók Zsigmond: <i>Dikaion</i> és kiábrándultság	405
Bolonyai Gábor: Lysias 17. beszéde	413
Gelenczey-Miháltz Alirán: Az istenség szózata Platón <i>Kritón</i> jában	419
Kendeffy Gábor: Hagyománykövetés és eredetiség Lactantius istentanában és kozmológiájában	429
Kovács Péter: Héródianos és Pannonia	441
Adamik Béla: Romanizáció és hivatalos nyelvhasználat	455
Hegyi W. György: <i>Fas</i> és <i>mos</i>	469
Domány Judit: Agón-helyzetek Theokritos költeményeiben	477
 QUIRITES	 487
Gereben Ferenc: Kellenek-e manapság a klasszikusok?	491
Horváth Géza: Friedrich Nietzsche: <i>Ecce homo</i> , azaz hogyan válik az (isten-)ember (Nietzsche-Dionysos) azzá, ami (...)	503
Laczkó Krisztina: A magyar helyesírás jelenlegi helyzete – egy új szabályzat körvonalai	511
Gángó Gábor: Eötvös és Bacon	519
Czeglédy Anita: Peter Handke, az „osztrák író” a szülőföld vonzásában	533
Sepsi Enikő: Zeuxis szőlői	541
Kosztolánczy Tibor: „Az úri hölgy”	549

Bangha Imre: Perzsa <i>muḥabbat</i> és szanszkrit <i>rāga</i>	561
Máté Zoltán: A japán nyelv szókészletének történeti változása	583
Rácz György: A jövevények címerhasználata	599
Gintli Tibor: A szerelem elbeszélésének platonizáló elemei Krúdy Gyula <i>Palotai álmok</i> című regényében	605
Bozsonyi Károly: A szociológiában alkalmazott matematikai módszerekről	617
 SODALES	 625
Horváth László: Egy új hapax?	627
Takács László: Átváltozás és széthullás	637
Simon Zoltán: <i>Iubila pastorum</i>	651
Ittész Dániel: <i>Vates Apollinis</i>	667
Ittész Máté: Megjegyzések a mykénéi görög nyelv igeragozási rendszeréhez	675
Mészáros Tamás: Megjegyzések az Antiphón-kérdéshez	685
Kopeczky Rita: <i>Honestior auriga, clientes propugnant</i> (Tac. Agr. 12,1)	693
Kőríz Imre: Szerencsétlen-e Catullus, és ha igen, miért nem	701
P. Zsupán Edina: Éden. A Paradicsom, ahogy Bizáncban képzeltek	709
Bollók Ádám: <i>Inter barbaras et nimiae feritatis gentes</i>	723
Lakatos Bálint: Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései	737
Kovács Péter: Megjegyzések a lucanusi <i>De bello civili</i> szöveghagyományához	749
Ligeti Dávid: <i>Et in media arma ruamus</i> (Vergilius, <i>Aeneis</i> 2,353)	761
 VITAE OPERUMQUE MEMORIA	 765
Abonyi Ildikó: <i>Jó szóval oktasd, játszani is engedd szép, komoly fiadat!</i>	767
Fábián József: A gimnazista Bollók János 1958–1962	773
Szőke Ágnes: Bollók János emlékezete	779
Borzsák István: Megemlékezés	783
Horváth László: Búcsú	785
Bollók János irodalmi munkássága	787